

УДК 159.9:316.6

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН В НЕПОВНИХ РОДИНАХ

Тавровецька Н.І., к.психол.н., доцент,
завідуюча кафедри практичної психології
факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

Стаття присвячена емпіричному вивченню психологічних особливостей розвитку та становлення дітей у повних та неповних родин. З'ясовуються особливості взаємодії у системі «батько–дитина».

Ключові слова: неповні родини, стилі виховання.

Статья посвящена эмпирическому изучению психологических особенностей развития и становления детей в полных и неполных семьях. Выясняются особенности взаимодействия в системе «родитель–ребенок».

Ключевые слова: неполные семьи, стили воспитания.

Tavrovetska N.I. EMPIRICAL STUDIES OF CHILD-PARENT RELATIONS IN INCOMPLETE FAMILIES

This article is devoted to the empirical study of psychological characteristics of children and the establishment of complete and incomplete families. Analyzed features of interaction in the «parent–child».

Key words: broken families, parenting style.

Постановка проблеми. Розпад сім'ї є гострою проблемою сучасного суспільства. У даний час спостерігається стрімке зростання кількості розлучень. За даними статистики, за останні роки різко зростає число дітей, які виховуються в неповних сім'ях, де в переважній більшості вихователем є мати. Життя і умови виховання дитини без батька мають явну специфіку і суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї.

Ряд дослідників відзначає, що ці вельми специфічні умови життя дитини будуть відобразитися на особливостях його особистісного розвитку, його емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей. Дослідження свідчать про роль, що травмує, розлучення на особистість дитини. Факт розлучення викликає такі важкі наслідки, як неврози, депресивні стани і різні порушення в поведінці. Зростає взаємне відчуження дитячо-батьківських відносин у родині при одночасній їхній демократизації, різко знижується задоволеність дитини приналежністю родині, її психоемоційний стан [1, с. 16].

Ідеальні зразки взаємин не збігаються зі спостережуваними й освоєваними дітьми типами відносин у сучасній родині. А коли мова йде про неповну родину, дитина й зовсім не має вибору моделі поведінки надалі, тому що в неї перед очима тільки один зразок. Однак питання про те, чи є ці відхилення тимчасовими або зберігаються через кілька років після розірвання шлюбу, залишається відкритим. Враховуючи масовий характер такого явища, як неповна сім'я, актуальним стає питання про те, чи має виховання в неповній сім'ї стійкі і закономірні наслідки для розвитку особистості дитини.

У неповній родині один з батьків, (частіше мати) сам виховує дитину. Такою ж є структура материнської сім'ї, коли незаміжня жінка виховує дитину одна (вона не уклала шлюбу з батьком своєї дитини). Але не дивлячись на втрати та кризові ситуації, які доводиться переживати й переборювати родині, пристосовуючись до нових суспільних умов, значення її не зникає, а скоріше навіть збільшується [2, с. 86].

Згідно зі статистичними даними, із 13,2 млн. сімей в Україні понад 800 тисяч – неповні; 1,5 млн. дітей віком до 18 років виховуються в умовах неповної родини, переважно матір'ю. Більше половини – 55% неповних сімей з дітьми до 6 років – проживають за межею бідності. Якщо дитина старша (від 6 до 16 років) – 48% [2, с. 88]. На жаль, статистика враховує лише такі категорії неповних сімей, в яких хтось один

з подружжя проживає з дитиною (дітьми) окремо від інших родичів чи з одним із своїх батьків або батьків колишнього чоловіка (дружини), і виключає ті випадки, коли, наприклад, з дитиною проживають і бабуся, і дідусь. Не фіксується також той факт, що багато батьків, які юридично перебувають у шлюбі, фактично проживають окремо, тобто сім'я, по суті, розділена. З іншого боку, при статистичному обліку до неповних сімей відносяться і ті випадки, коли одинока мати проживає разом з батьком дитини (або навпаки) чи з іншим чоловіком (жінкою).

Представники усіх потужних напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї з метою гармонізації сімейних взаємин, створення оптимальних умов соціалізації особистості, забезпечення належного рівня психологічного консультування та психотерапії сім'ї. На сьогоднішній день існує декілька фундаментальних підходів до психологічного консультування та психотерапії сім'ї: психоаналітичний напрям (З. Фройд, А. Фройд, Е. Еріксон та ін.), гуманістичний (Е. Фромм та ін.), транзактно-аналітичний (Е. Берн та ін.), індивідуально-терапевтичного (А. Адлер та ін.) [3; 6].

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: О. Балакірева, В. Бочарова, О. Бондарчук, М. Голубенко, Т. Гончаренко, І. Гребеннікова, В. Заслуженюк, Л. Карамушка, З. Кісарчук, Т. Кравченко, О. Ліщинська, О. Максимович, Р. Овчарова, О. Петрунько, Л. Повалій, В. Поставий, В. Семиченко, С. Собкова, Т. Титаренко, Г. Федоршин, О. Федоренко та Д. Федоренко та ін.

Мета даної статті. Емпіричне дослідження специфіки взаємостосунків батьків і дітей у неповних родин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних основ досліджуваної проблеми дозволяє стверджувати, що сімейне виховання як провідний чинник формування дитячої особистості на сучасному етапі розвитку родини несе певне навантаження: в родині дитина отримує перші уявлення про себе як про людину й представника певної статі та інших людей; розвиває необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування та суспільної діяльності; родина та взаємостосунки в ній створює певні умови для взаємопроникнення світу дітей і світу дорослих; кожен з родини і батько, і мати відіграють специфічні ролі у вихованні дитини на різних етапах її розвитку [4, с. 178]. Розглядаючи особливості формування родини, її становлення та розвитку, проходження стадій

народження та виховання дитини, варто з'ясувати, як впливають взаємовідносини у повній та неповній родині на виховання дитини; чи зможе неповна родина виховати гармонійного члена суспільства; які особливості дітей, вихованих у повних та неповних сім'ях, тощо.

Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатих сімейних традицій українського народу.

Проблематика психологічної допомоги сім'ї є об'єктом пильної уваги українських дослідників (О.І. Бондарчук, В.І. Брутман, А.Я. Варга, С.Н. Єніколопов, Т.С. Зелінська, А.І. Капська, Т.І. Науменко, В.Г. Постовий, І.Ю. Хамітова та ін.). Активно досліджуються особливості змін у функціонуванні сімей в сучасному кризовому соціумі, розробці нових методів та методик психотерапевтичної і консультативної роботи з ними тощо. Створюються школи для молодих батьків, центри соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги сім'ям, підготовки батьків до народження та виховання дитини і т. ін. [3, с. 268].

Розлучення батьків – найбільш масове джерело формування неповних сімей. При розлученні діти переживають стрес, наслідком чого є порушення їх соціальної адаптації.

Н.М. Єршова відмічає, що найбільш типовою ситуацією після розлучення є те, що мати одна виховує дитину або декількох дітей. Однак зараз з'являється все більше батьків-одинаків, які самі виховують дітей. Це пов'язано з тим фактом, що за радянських часів дитину частіше залишали з матір'ю, незалежно від того, яке виховання вона може їй дати, наскільки може матеріально забезпечити. Зараз існує тенденція залишати дитину з тим з батьків, хто може більше дати дитині у виховному та матеріальному плані. Тому нерідко опікується дитиною саме батько, а не матір [1, с. 16].

Серед проблем неповних сімей особливо гостро стоїть проблема їх функціонування як інституту виховання й соціалізації дітей. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним з батьків відчутно відбивається на виховному процесі. Відсутність одного з батьків в сім'ї може стати причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать приклада чоловічої поведінки в родині, що сприяє формуванню в процесі їхньої соціалізації неадекватного уявлення про рольові функції чоловіка, батька. Поведінка незаміжньої матері в родині багато в чому обумовлена відсутністю другого з батьків. Це впливає й на соціалізацію дівчаток, які виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їхні уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері. Діти, що виховуються в сім'ях з одним з батьків, позбавлені приклада взаємин чоловіка й жінки в родині, що негативно впливає на їхню соціалізацію в цілому й на підготовленість до майбутнього сімейного життя зокрема. Психологічні дослідження оцінюють показник ідентифікації дітей зі своїми батьками одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання. При цьому дитина виражає прийняття моральних і ідеологічних норм своїх батьків. Здійснення цієї складової виховного процесу в неповній сім'ї деформується у зв'язку з відсутністю одного з батьків [5, с. 455].

Мати відіграє значну роль у формуванні здатності до емоційної прив'язаності та розвитку соціального інтересу дитини. Для дівчинки вона є зразком до статево-рольової ідентифікації – засвоєння паттернів, моделей поведінки жінки, дружини, матері; для хлопчика – прообразом його майбутньої дружини, створює модель рольової взаємодії в сім'ї.

Батько оптимізує когнітивний та соціально-практичний розвиток дітей, становлення їхньої емоційної незалежності. Для синів батько виступає зразком

статево-рольової ідентифікації, ідеалом чоловічої мужності та поведінки, сприяє розвитку жіночності дочки.

Взаємини між батьком і матір'ю у сім'ї чинять суттєвий вплив на емоційний розвиток дітей, формування їх «життєвого сценарію», життєвої стратегії (за А. Адлером).

Переважає більшість психологічних та соціальних характеристик дітей, що переживають розлучення батьків, свідчить, на жаль, про негативний характер його наслідків на особистість дитини. Відзначається високий рівень тривожності, властивий дітям розлучення, тому що: по-перше, тривожність дітей відбувається як реакція на об'єктивні труднощі функціонування неповної сім'ї і, по-друге, особисті проблеми дітей – наслідок сімейного неблагополуччя. Перший зріз включає наступні показники: тривога дитини через фінансові труднощі сім'ї, занепокоєння через здоров'я рідних, через конфліктні відносини між батьками. Загострене занепокоєння дітей, які пережили розлучення батьків про здоров'я близьких порозумівається їхніми побоюваннями втратити єдиного батька, який залишився з ними. Це тривожне почуття формується у дітей вже на першому етапі розпаду сім'ї та супроводжує їх до знаходження повної соціальної та матеріальної самостійності. Логічно з'ясовано також наявність більш високої конфліктності відносин батьків у повних родині і загасання конфліктів між ними в родині після розлучення. Звідси – ослаблення тривожності дітей після розлучення батьків з цього приводу та відносно високий рівень занепокоєння з цієї причини в дітей з повних родин [4, с. 89].

Друга група причин тривожності дітей пов'язана з їхніми особистісними проблемами. Дитячі страхи виявляються через переживання розбіжностей з батьками, а також через труднощі засвоєння шкільної програми. Розлучення в родині значно підвищує частоту конфліктів дитини з батьками. Формується висока тривожність, пов'язана з необхідністю будувати відносини з кожним із батьків окремо, не вступати в конфлікт лояльності (тобто не демонструвати своїх переваг того чи іншого з батьків). Розлучення батьків породжує в душі дитини ворожість до батька, який покинув її, а також і до матері, що дозволила батьку піти. Формується та виявляється в поведінці дитини агресія стосовно обох батьків, особливо до матері, якій ставиться провина за відхід батька.

Отже, як було зазначено, склад сім'ї, наявність обох батьків, постійність спілкування та близькості у стосунках з родиною має визначальне значення у житті та розвитку дитини. Визначення статусу сім'ї як повної чи неповної впливає безпосередньо на реалізацію функцій сім'ї, на адекватність виконання батьківських ролей, і, як наслідок, на розвиток дитини.

У своєму емпіричному дослідженні ми застосували методику дослідження: «Опитувальник батьківського відношення» (А. Я. Варга, В. В. Столін) та Методика PARI (Е. С. Шеффер і Р. Д. Белл). Для перевірки наявності кореляційних зв'язків у вибірці випробовуваних з повних сімей ми використали метод лінійної кореляції Пірсона. Для оцінки розбіжностей результатів в групах випробовуваних з повних і неповних родин ми використали t-критерій Ст'юдента.

Всього в дослідженні взяла участь 10 повних родин та 10 – неповних (вік дітей: 13, 14 років; вік батьків: від 30 до 40 років).

Зупинимось на результатах емпіричного дослідження. Аналіз результатів, отриманих в результаті емпіричного дослідження, їх кореляційний аналіз та побудова кореляційних плейд дали нам змогу сформулювати основні характеристики досліджуваних.

Для перевірки наявності кореляційних зв'язків у вибірці випробовуваних з повних сімей ми використали метод лінійної кореляції Пірсона. З метою до-

стовірної перевірки результатів кореляційного аналізу ми скористалися графічним методом кореляційних плеяд (рис. 1, 2), де: $-$ це $r \leq 0,05$; $--$ це $r \leq 0,01$.

Рис. 1. Кореляційна плеяда 1

Так як нас цікавлять саме взаємовідносини між батьками та дітьми в центр кореляційної плеяди ми поставили показник «Симбіоз». Згідно з отриманими нами результатами, ми бачимо, що найсильніша кореляція між показником симбіоз і партнерськими стосунками ($r=0,84$, при $p \leq 0,01$), тобто чим вище рівень симбіозу тим вище рівень партнерських стосунків.

Також існує кореляційний зв'язок між симбіозом і контролем ($r=0,75$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більше симбіотичні стосунки між батьками та дитиною, тим сильніший контроль. У свою чергу, показники партнерських стосунків корелюють між собою з показниками контролю ($r=0,66$, при $p \leq 0,05$) та показниками побоювання образити ($r=0,74$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більші партнерські стосунки між батьками та дітьми, тим більше побоювання батьків образити дитину, але й тим сильніший контроль в родині. Показники контролю також корелюють з показниками надмірної турботи ($r=0,82$, при $p \leq 0,1$), тобто чим більше показники надмірної турботи в стосунках між батьками та дітьми, тим сильніший контроль.

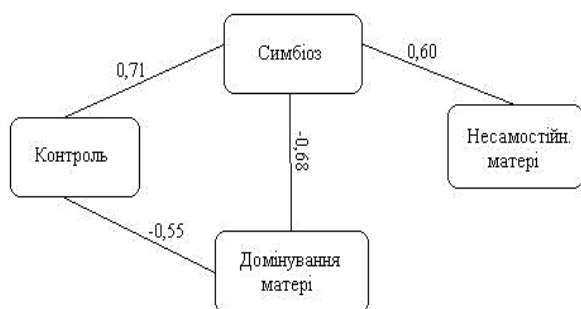

Рис. 2. Кореляційна плеяда 2

Даний метод засвідчив, що найсильніша кореляція між показником симбіоз та контролем ($r=0,71$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більший симбіоз в родині, тим сильніший контроль. Також показники симбіотичних стосунків корелюють з показниками несаможитності матері ($r=0,60$, при $p \leq 0,05$).

Показники симбіозу корелюють з показниками домінування матері ($r= -0,68$, при $p \leq 0,05$), що свідчить про те, що чим більші симбіотичні стосунки дитини з матір'ю, тим слабкіше домінування матері в родині. Також показники домінування матері корелюють між собою з показниками контролю ($r= -0,55$, при $p \leq 0,05$), тобто, чим сильніший контроль в родині, тим менше домінування матері.

Отже, в експериментальній групі за показниками взаємозв'язків компонентів симбіозу не спостеріга-

ється достовірних кореляцій (на рівні $P \leq 0,01$), а достовірних кореляцій (на рівні $P \leq 0,05$), істотно менше, порівняно з контрольною групою.

Для оцінки розбіжностей результатів в групах випробовуваних з повних і неповних родин ми використали t-критерій Ст'юдента. Бачимо, що: тривожність дітей більше в неповних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,5$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що діти частіше відчувають стан підвищеного занепокоєння, випробовують страх і тривогу в специфічних ситуаціях зв'язаних або з емоційним підвищенням, або з фізичним навантаженням.

Симбіоз більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,5$; $p \leq 0,05$). Шкала відображає міжособову дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки з повних родин відчувають себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, захистити її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчувають тривогу за дитину, вона їм здається маленькою та беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автономізуватися через обставини, оскільки по своїй волі батьки не надають дитині самостійності ніколи.

Контроль більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,6$; $p \leq 0,05$). За цією шкалою виразно є видимим авторитаризм. Батьки з повних родин, частіше ніж батьки з неповних родин вимагають від дитини беззастережності та дисципліни. Вони прагнуть нав'язати дитині у всьому свою волю, не в змоззі встати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки пильно стежать за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, відчуттями. Це також підтверджується показниками за шкалами «понад авторитет батьків» та «надмірне втручання в світ дитини». Понад авторитет батьків більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=5,7$; $p \leq 0,01$). Надмірне втручання в світ дитини більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,9$; $p \leq 0,01$).

Відношення до невдач дитини: вище рівень в неповних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,8$; $p \leq 0,05$). За цією шкалою в батьківському відношенні батьків з неповних родин є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особисту та соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки та відчуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина представляється непристосованою, неуспішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, досаджують на її неуспішність та неумілість.

Придушення волі більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,8$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про понад авторитет батьків, що підтверджується результатами показників за шкалою «контроль».

Відчуття самопожертвування більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,3$; $p \leq 0,05$).

Представлені кількісні та якісні дані продемонстрували особливості взаємостосунків між батьками та дітьми в повних та неповних родинах.

Висновки. Основною рисою виховання в неповній родині є зниження його розвивального потенціалу, за який відповідає в основному батько. Дитина має недостатньо можливостей для формування високої самоповаги, налагодження теплих і дружніх стосунків з іншими людьми, позитивного «Я-образу». В експериментальній вибірці просліджується недостатнє вживання співпраці, визнання прав дитини, часта присутність виховної конфронтації в сім'ї, прагнення батьків до інфантилізації дитини.

Отже, в повних родинах батьки відносяться до дитини оптимально, і хоча часто мають порушення у вихованні, все одно така дитина почуває себе доброзвучливо, комфортно в такій сім'ї. В неповних родинах складається специфічна обстановка й система стосунків між матір'ю та дитиною, формуються не завжди адекватні зразки поведінки. Це може бути пов'язано з тим, що мати часто зайнята іншими проблемами,

ніж вихованням дитини. Вона частіше перекладає відповідальність на бабусю з дідусем.

Тож, особливості дитячо-батьківських відносин в неповних родинх потребують професійної підтримки та цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу на батьків.

Напрямки подальшого дослідження ми вбачаємо в продовженні розпочатої роботи, у пролонгованому вивченні життєвої долі дітей з неповних родин, тих трансформацій сімейного виховання, які обумовлюються девальвацією традиційних цінностей, фінансовою та духовною кризою суспільства, у корекції виховної функції батьків у контексті взаємозв'язку «школа-родина».

Література:

1. Беляєва О. Поговоримо про життя після розлучення батьків... [Текст] / О. Беляєва // Психолог. – 2009. – № 14 (квітень). – С. 16–19.
2. Видра Д. Розвод: трагедія или надежда? [Текст] : психологические проблемы поведения родителей в ситуации развода по отношению к детям / Д. Видра // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 4. – С. 86–92.

УДК 159.9.075

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Цілінко І.О., асистент кафедри практичної психології
факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

Стаття містить результати експериментального дослідження моральної сфери особистості в юнацькому віці. Наводяться і співвідносяться між собою показники моральної свідомості, морально-етичної відповідальності та моральних почуттів особистості.

Ключові слова: моральний розвиток, моральна свідомість, морально-етична відповідальність, моральні почуття.

Стаття содержит результаты экспериментального исследования моральной сферы личности в юношеском возрасте. Приводятся и соотносятся между собой показатели морального сознания, морально-этической ответственности и моральных чувств личности.

Ключевые слова: моральное развитие, моральное сознание, морально-этическая ответственность, моральные чувства.

Tsilynko I.O. PARTICULAR QUALITIES OF THE MORAL SPHERE IN ADOLESCENCE

The article presents the results of an experimental study of moral sphere of personality in adolescence. Are presented and related to each other indicators of moral consciousness, moral and ethical responsibility and moral feelings of the individual.

Key words: moral development, moral awareness, moral and ethical responsibility, moral feelings.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є дослідження особливостей моральної сфери в юнацькому віці, оскільки саме в юнацтві гамма моральних переживань стає більш багатшою та диференційованою, а також сенситивною до впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою морального розвитку особистості займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як І.Д. Бех, С.К. Бондирьова, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, О.В. Булавкіна, О.Я.Валюк, О.О. Гусейнов, Л. Колберг, Д.В. Колесов, Н. Косарева, Н.В.Павлик, Ж. Піаже, В.А. Роменець, А. Селіханович, Л.П. Семенюк, Н.Ю.Сорокіна, Ю.В. Табачук, А.А. Фурман та багато інших.

Л.П. Семенюк, аналізуючи ціннісну свідомість українського суспільства, вказує на те, що соціально-політичні процеси в українському суспільстві другої половини 80-90-х років ХХ ст. спричинили досить сильну трансформацію свідомості у більшості населення країни, сформувавши нове ставлення до себе, до оточуючого середовища та його ціннісної системи. Відкинувши засади ціннісно-моральних

позицій радянського періоду як такі, що заважають розвитку суспільно-політичних інститутів, гальмують можливість реалізації життєвих надій кожної окремої людини, суспільство почало шукати нові форми суспільного життя, прийнявши за основу ціннісно-правову систему західних країн, яка виявилася досить специфічною, але найбільш привабливою для пострадянського простору. Процес адаптації проходив болісно та став чинником вагомих трансформацій у свідомості людини, а також призвів до кардинальних змін у відношенні людини до самої себе, до своєї ролі у суспільстві, до соціально-політичних інститутів [3, с. 141].

І.І. Кондратюк відмічає руйнування системи морально-етичних цінностей у сучасному суспільстві і зсув інтересів людини в бік матеріального [2, с. 55].

Отже, проблема морального розвитку є дуже актуальною для сучасного суспільства, зокрема для юнацького віку, оскільки період юності характеризується спрямованістю особистості на майбутнє, створює сприятливі психологічні основи для відкритості переживанням. Ця відкритість моральним переживанням, почуттю закоханості, естетичним почуттям, переживанням від нових видів діяльності, радості